

Omstreden instituties

Instellingen in een geïndividualiseerde samenleving

1. Inleiding

Binnen de sociologie, en de sociale wetenschappen in het algemeen, bestaat een brede consensus over de stelling dat de huidige westerse samenlevingen gekenmerkt worden door een proces van individualisering. Vertrouwde maatschappelijke verbanden en gedragspatronen verliezen hun vanzelfsprekend karakter, waardoor individuen sterker dan voorheen zelf gedwongen worden keuzes te maken op professioneel, levensbeschouwelijk of politiek gebied. Dit individualiseringsproces omvat uiteraard talrijke facetten, en in de literatuur worden dan ook diverse begrippen gelanceerd om het aan te duiden, zoals reflexieve modernisering (Beck 1986; Giddens 1991; Beck, Giddens en Lash 1994), postmodernisering (Inglehart 1997), detraditionalisering (Heelas, Lash en Morris 1995), *Freisetzung* (Kohli 1985; Beck 1986) en, uiteraard, individualisering of individualisatie (Beck en Beck-Gernsheim 2002). Ook op normatief vlak heerst de grootste onenigheid: sommige auteurs stellen dat individualisering zal leiden tot de vervulling van het ideaalbeeld van een steeds groter wordende menselijke vrijheid, terwijl bij meer communautaristisch getinte auteurs de bekommernis overheerst omtrent de vraag in hoeverre sociale cohesie in stand kan worden gehouden binnen geïndividualiseerde samenlevingen.

Ondanks deze verdeeldheid bestaat toch een zekere mate van overeenstemming over de vraag wat ‘individualisering’ betekent, en allicht kan de omschrijving door Zygmunt Bauman hier als leidraad fungeren:

To put it in a nutshell, ‘individualization’ consists in transforming human ‘identity’ from a ‘given’ into a ‘task’ – and charging the actors with the responsibility for performing that task and for the consequences (also the side-effects) of their performance: in other words, it consists in establishing a *de jure* autonomy (although not necessarily a *de facto* one). (Bauman 2002: xv)

De literatuur rond het verschijnsel ‘individualisering’ is de afgelopen jaren bijzonder uitgebreid geworden en het is zeker niet onze ambitie om hier-

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

van een overzicht te bieden. Wel wensen we met dit themanummer een opvallende leemte in deze literatuur te vullen door aandacht te besteden aan de gevolgen van individualisering voor het institutionele mesoniveau.² Het meest voor de hand liggende gevolg is uiteraard dat instituties een flink deel van hun invloed op het individuele handelen verliezen doordat ‘voorgegeven’ sociale rollen – ‘ascribed roles’ – minder belangrijk worden, zoals Bauman terecht vaststelt. Als bijvoorbeeld levensbeschouwing steeds meer door individuen zelf wordt vormgegeven, dan impliceert dit dat kerken een geringere rol te vervullen hebben. Twee verder strekkende gevolgen voor het institutionele mesoniveau worden in de hedendaagse literatuur echter nauwelijks onderkend en geanalyseerd. Het zijn deze twee gevolgen die centraal staan in dit themanummer van de *Sociologische Gids*.

In de standaardwerken over individualisering wordt ten eerste een haast lineair ontwikkelingsperspectief gehanteerd, waarin bijvoorbeeld de kerken geleidelijk verder zullen wegdeemsteren en op den duur elke maatschappelijke relevantie zullen verliezen. Instituties verschijnen hier dus louter als *object* van het individualiseringsproces ten tonele. Dit lijkt ons een naïeve veronderstelling, omdat instituties een eigen dynamiek en een zekere mate van eigen autonomie vertonen. De vertrouwde instituties ondergaan niet lijdzaam hun marginalisering en laten zich niet zomaar van hun voetstuk drummen, maar passen zich tot op zekere hoogte aan het individualiseringsproces aan. Zo hebben de meeste kerken de afgelopen decennia hun geloofsinhoud, intern functioneren en rituelen gemoderniseerd in een poging tegemoet te komen aan de nieuwe vanuit de omgeving gestelde eisen (Dobbelaere 2003). Ook politieke partijen passen zich aan, bijvoorbeeld door steeds meer inspraakmogelijkheden aan hun leden te bieden en door minder de nadruk te leggen op de vertrouwde ideologische blauwdrukken. Instituties zijn kortom niet louter *object* van het proces van individualisering, maar treden ook op als *subject*.

116

In de tweede plaats besteden wij aandacht aan de veranderingen die plaatsgrijpen binnen de levenssferen die gedurende een groot gedeelte van de negentiende en de twintigste eeuw werden gecontroleerd door ‘piekinstellingen’ als kerken en politieke partijen. Waar bijvoorbeeld politieke partijen vanouds de belangrijkste leverancier van ideologische constructies en politiek personeel zijn, politieke belangen bundelen, aggregeren en articuleren, en bovendien een structurele verbinding mogelijk maken tussen individuele burgers en het functioneren van het politiek systeem, zullen deze functies onder invloed van individualisering onvermijdelijk verdwijnen of op een andere manier worden vervuld. Het is dan ook belangrijk om oog te hebben voor de nieuwe, meer of minder geïnstitutionaliseerde, gedragspatronen die onder invloed van individualisering ontstaan.

Wij proberen met dit themanummer kortom twee vragen te beantwoor-

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

den, die door de verminderde greep van de vertrouwde instituties op het individueel sociaal handelen worden opgeroepen en die allebei betrekking hebben op de gevolgen voor het institutionele mesoniveau:

- a. Hoe passen gevestigde piekinstellingen zich aan het individualiseringsproces aan?
- b. Hoe wordt het verzwakken van deze piekinstellingen opgevangen binnen de levenssferen die ze eens goeddeels controleerden, c.q. welke nieuwe, meer of minder geïnstitutionaliseerde gedragspatronen ontstaan daar?

Om deze vragen te beantwoorden, richten we ons op de twee reeds genoemde, vanouds belangrijke en sterk geïnstitutionaliseerde, levensdomeinen, namelijk het religieuze en het politieke. Voor elk van beide belichten we zowel het aanpassingsproces van de vertrouwde piekinstellingen (politieke partijen en kerken, in dit geval de Katholieke Kerk) als de opkomst van meer of minder geïnstitutionaliseerde nieuwe gedragsvormen, zoals niet-kerkelijke vormen van religiositeit en informele politieke participatie. Bij onze conceptualisering van het begrip 'institutie' laten wij ons leiden door het werk van Zijderveld. Hij hanteert een ruime definitie, die zowel formele organisaties als vaste sociale praktijken en gedragspatronen omvat. Instituties zijn de resultante van een institutionaliseringsproces, dat kan worden omschreven als:

(...) a collective and objective pattern of behavior, which in its turn exerts a stimulating and controlling influence on subsequent individual and subjective actions, thoughts and feelings. This creates taken-for-granted routines that may clear the way for the design of new actions, thoughts and feelings, if, that is, these routines do not fossilize into stifling expressions of traditionalism. (Zijderveld 2000: 32)

Analoog aan Zijdervelds gebruik van het begrip institutionalisering, zouden we het huidige transformatie- en verzwakkingsproces van de vertrouwde instituties kunnen omschrijven als een proces van de-institutionalisering, ware het niet dat deze term gemakkelijk de onjuiste indruk wekt dat instituties geleidelijk aan volledig zouden verdwijnen. Dat is uiteraard niet mogelijk, omdat iedere vorm van menselijk samenleven op geïnstitutionaliseerde, maatschappelijk gesanctioneerde, omgangspatronen berust. Sociologisch gezien roept de-institutionalisering dus onvermijdelijk re-institutionalisering in het leven.

Toch kunnen wij er niet voetstoots van uitgaan dat de-institutionalisering en re-institutionalisering elkaar volledig uitvlakken, zodat slechts een nieuwe terreinbezetting door andere instituties resulteert. De nieuwe gene-

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

ratie instituties zal immers op twee punten afwijken van de vertrouwde instituties. Ten eerste genieten de nieuwe instituties geen vanzelfsprekende legitimiteit, zodat ze zich met een beroep op inhoudelijke overwegingen zullen moeten rechtvaardigen. Een tweede belangrijk verschil is dat de meer recente en lossere institutionele vormen onvermijdelijk een zwakkere positie innemen dan de genoemde piekinstellingen. Het resultaat van de-institutionalisering en re-institutionalisering is dan ook niet dat alles bij het oude blijft en dat we enkel geconfronteerd worden met andere actoren in hetzelfde spel, maar dat gevestigde en nieuwe instituties het terrein onder elkaar betwisten en samen een minder vanzelfsprekende en minder uitgebreide invloed zullen hebben dan de gevestigde instituties ten tijde van het hoogtepunt van de 'geïnstitutionaliseerde samenleving', de periode 1880-1960 (Hellemans 1997).

Als inleiding bij de artikelen in dit nummer schetsen we in de volgende paragrafen eerst een beeld van de belangrijkste ontwikkelingen die zich de afgelopen decennia op de domeinen van politiek en religie hebben voorgedaan. Vervolgens vragen wij aandacht voor het onvermijdelijk ambivalente karakter van instituties, alsmede voor de daaruit voortvloeiende – en dus even onvermijdelijke – normatieve meningsverschillen over het verzwakken van de vertrouwde instituties als sociaal-cultureel proces. Wij sluiten af met een korte introductie van de vier bijdragen waaruit dit themanummer bestaat.

2. Kiezers op drift en partijen in verval

118 Tot voor enkele jaren kon men nog stellen dat het Nederlands politiek systeem gekenmerkt werd door een relatief grote mate van stabiliteit: de grote ideologische stromingen die het partijpolitieke landschap bepaalden in 1920, domineerden ook nog steeds het veld in 1990 (Keman 1996). Het electorale succes van de Lijst Pim Fortuyn bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 2002 toont echter overtuigend aan dat die stabiliteit verleden tijd is. Ook Nederland wordt nu geconfronteerd met een verzwakking van de vertrouwde politieke breuklijnen en een erosie van de macht van de grote politieke partijen. Ongeveer vijftien jaar nadat dit met de opmars van het Vlaams Blok gebeurde in Vlaanderen, wordt ook het Nederlands politiek systeem geconfronteerd met de opmars van een brede en electoraal succesvolle populistische stroming. De grote verschuivingen in de uitslag bij de verkiezingen van januari 2003 tonen ten overvloede aan dat de band tussen kiezer en partij bijzonder los en vrijblijvend is geworden, en op korte termijn verbroken kan worden.

We hebben alle redenen om aan te nemen dat de Nederlandse verkie-

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

zingsuitslagen van 2002 en 2003 geen geïsoleerde incidenten zijn, maar slechts een uitingsvorm van een dieperliggend veranderingsproces. Om te beginnen is er uiteraard de vaststelling dat populistische of extremistische partijen het in meer West-Europese landen goed doen bij verkiezingen. Verder zijn in zowat alle westerse landen de banden tussen kiezers en politieke partijen verzwakt en is de volatiliteit bij verkiezingen fors toegenomen (Dalton en Wattenberg 2000). De invloed van de klassenpositie op het stemgedrag, met vanouds een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse, is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog in de meeste westerse samenlevingen systematisch afgenomen (Nieuwbeerta 1995; Inglehart 1997: 255; Derks 2001).³

Ook de tweede vanouds bepalende factor voor het stemgedrag, christelijke religiositeit, heeft aan belang ingeboet. De leegloop van de christelijke kerken in de afgelopen decennia heeft de omvang van de ‘natuurlijke’ achterban van een partij als het Nederlandse CDA flink doen slinken (Becker en Vink 1994). Het opmerkelijke en niet voorspelde succes van het CDA bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 kan dan ook niet worden toegeschreven aan de steun van de christelijke kiezer, maar aan het traditionele imago van het CDA als stabiele en consensus genererende factor in het Nederlandse partijpolitieke landschap (‘We rule this country’). In een sterk anti-Paars politiek klimaat, gekenmerkt door ‘on-Nederlands’ hoog oploaiende conflicten tussen Fortuyn en de Paarse partijen, kozen vele kiezers voor herstel van stabiliteit en orde. Het CDA kon zich hierdoor als ‘polderpartij’ *par excellence* ontpoppen tot de derde hond, die er vandoor ging met het been waarover de anderen ruzieden.

De structurele erosie van de traditionele CDA-achterban zet inmiddels echter onverbiddelijk door en wordt electoraal gezien slechts gemaskeerd door min of meer incidentele of toevallige mechanismen als dit ‘derde hond-effect’ of het ‘Lubbers-effect’ uit de jaren tachtig. Profileert het CDA zich in de toekomst sterker als christelijke partij, dan verkleint het daarmee onvermijdelijk zijn electorale mogelijkheden; wil het zijn electorale basis verbreden, dan zal men water bij de christelijke wijn moeten doen. De politiek zal dus hoe dan ook steeds minder worden gestructureerd door religieuze scheidslijnen. Dit geldt temeer daar bovenop de structurele afkalking van de christelijke achterban nog komt, dat het belang van de christelijke identiteit voor het stemgedrag lijkt af te nemen. Zo is in Vlaanderen het lidmaatschap van christelijke organisaties voor ouderen tot op de dag van vandaag een belangrijke verklarende factor voor een stem op de christen-democraten, maar geldt dit voor jongeren veel minder (Hooghe 1999).

De veranderingen die we momenteel meemaken, zijn dus ingrijpender dan alleen maar de opkomst van een nieuwe generatie politieke partijen.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

Onder invloed van de inmiddels vergevorderde ontzuiling zijn de voorheen trouwe achterbannen van de gevestigde partijen steeds meer geërodeerd en kan men niet langer op hun vanzelfsprekende steun rekenen. Bovendien zetten de nieuwe politieke partijen en bewegingen zich fel af tegen de gevestigde politieke instituties. In sommige gevallen wordt een strakke, rationeel-bureaucratische organisatievorm zelfs expliciet afgewezen, omdat men links-libertaire ideologische uitgangspunten wil vertalen in een meer horizontaal uitgebouwde netwerkstructuur (Kitschelt en Hellemans 1990). Aan de rechterzijde van het politieke spectrum gebeurt iets soortgelijks. De Lijst Pim Fortuyn pleit bijvoorbeeld voor een nieuwe politieke openheid, die een breuk vereist met de vertrouwde Nederlandse ‘polderpolitiek’ met haar spreekwoordelijke ‘achterkamertjes’ en ‘torentjesoverleg’. Bij politieke nieuwkomers van links zowel als rechts is anti-institutionalisme kortom een belangrijke motiverende factor. Zij zetten zich in hun politieke handelen af tegen het in hun ogen starre, autoritaire en antidemocratische karakter van de gevestigde instituties (Hooghe 1997).

Dit heftige verzet door politieke nieuwkomers tegen de gevestigde politieke partijen, waarbij deze kritiek bovendien wordt gezien als een kernonderdeel van het eigen ideologische project, is zonder historisch precedent. Toen aan het einde van de negentiende eeuw de arbeidersbewegingen zich bijvoorbeeld begonnen om te vormen tot massapartijen, uitten zij wel kritiek op het gedachtegoed van de toen reeds gevestigde partijen, maar namen ze desondanks zonder al te veel problemen hun organisatiemodel over (Vanschoenbeek 1995). De anti-establishment retoriek van de nieuwe politieke partijen van vandaag de dag is een specifieke uitingsvorm van de in de laatmoderne samenleving diepgewortelde ‘anti-institutional mood’ (Zijderveld 2000: 13).

Waar de vertrouwde verbindingen tussen zuilorganisaties, kiezers en partijen verzwakt zijn, worden charismatische politieke leiders, mediatrainingen, dure reclamebureaus en gelikte mediacampagnes steeds belangrijker als middelen om de wispelturige kiezer te verleiden (Iyengar en Kinder 1987; Norris 2002). Het belang van de persoonlijke uitstraling van de lijsttrekker en de daarmee samenhangende hoeveelheid media-aandacht blijkt bijvoorbeeld uit de wederwaardigheden van *Leefbaar Nederland*. In eerste instantie als een raket omhoog in de peilingen onder leiding van de charismatische Fortuyn en gesteund door de invloed van de media-aandacht voor diens persoon. En na Fortuyns vertrek direct weer als een baksteen naar beneden onder leiding van de weinig aansprekende Teeven.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

3. Leeglopende kerken en groei van New Age

Politieke partijen zijn niet de enige instituties die het moeilijk hebben de bevoorrechte positie die ze in het midden van de twintigste eeuw nog bezeten, te bestendigen. Ook kerken en andere geïnstitutionaliseerde levensbeschouwingen tonen in zo goed als alle West-Europese samenlevingen duidelijke tekenen van verzwakking. Niet alleen zijn de christelijke kerken de afgelopen decennia steeds verder leeggelopen, maar ook worden de traditionele christelijke leerstellingen door steeds minder mensen aanvaard. Het aantal Nederlanders dat zich niet rekent tot één van de christelijke kerken is toegenomen van 24% in 1958 tot maar liefst 60% nu. Nog slechts 19% van de Nederlandse bevolking beschouwt zichzelf vandaag de dag als rooms-katholiek, 8% als Nederlands-hervormd en 7% als gereformeerd (Becker en De Wit 2000: 13; vergelijk Becker, De Hart en Mens 1997; Becker en Vink 1994). In België is de wekelijkse mispraktijk gedaald van ongeveer 45% van de volwassen bevolking in 1962, tot een goede 10% in het jaar 2000. In samenhang hiermee is ook de aanvaarding van traditionele morele waarden, waarvan bekend is dat ze nauw samenhangen met christelijke religiositeit, de afgelopen decennia aanzienlijk afgenomen (Middendorp 1991).

De eens vanzelfsprekende macht van de christelijke kerken lijkt vandaag de dag vrijwel volledig verdwenen. Niet alleen kunnen katholieke priesters het zich niet meer veroorloven de gelovigen te verbieden op een andere partij dan de christen-democraten te stemmen of naar een socialistische televisiezender te kijken, maar ook is de Katholieke Kerk zelf veranderd. Het *aggiornamento* waartoe Paus Johannes XXIII besloot, is hiervan allicht het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld. De Katholieke Kerk wordt dus niet alleen kleiner en minder machtig, maar krijgt ook zelf andere kenmerken – en dat in een sneller tempo dan de voorbije drie eeuwen (Hellemans 1997).

De leegloop van de christelijke kerken in de afgelopen decennia is hand in hand gegaan met een gelijktijdige toename van postchristelijke of post-traditionele vormen van religie, waarvan vooral ‘New Age’ in het oog springt. Hoewel deze groei in de afgelopen decennia aanzienlijk is geweest, valt hij toch in het niet bij de dramatische leegloop van de christelijke kerken in dezelfde periode (Becker, De Hart en Mens 1997). Dat het éne type religie verder verspreid is geraakt, terwijl het andere juist steeds verder is afgekald, impliceert desondanks dat modernisering niet de bijl legt aan de wortel van alle denkbare vormen van religie, zoals sociologen vanouds menen (Houtman en Mascini 2002). De postchristelijke religieuze westerling verschilt echter in belangrijke opzichten van zijn traditionele christelijke evenknie. Hij of zij is niet langer trouw aan een bepaalde insti-

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

tutie en de daarbij behorende levensbeschouwelijke traditie, maar ‘zapt’ of ‘bricoleert’ als een soort ‘religieuze jager-verzamelaar’ een strikt persoonlijk religieus lunchpakket bij elkaar.

Omdat nauwelijks sprake is van institutionalisering, omdat de betrokkenen zich niet laten leiden door ‘voorgegeven’ religieuze bronnen, en omdat een ieder bijgevolg betrekkelijk vrijblijvend ‘zijn of haar ding doet’, wordt dit type religiositeit vaak als nauwelijks serieus afgedaan (bijv. Wilson 1976; Becker, De Hart en Mens 1997). Toch bestaat wel degelijk een gemeenschappelijke noemer, die bovendien een inhoudelijke verklaring biedt voor de diversiteit die zich aan de oppervlakte voordoet:

(...) the most pervasive and significant aspect of the lingua franca of the New Age is that the person is, in essence, spiritual. To experience the ‘Self’ itself is to experience ‘God’, ‘the Goddess’, the ‘Source’, ‘Christ Consciousness’, the ‘inner child’, the ‘way of the heart’, or, most simply and (...) most frequently, ‘inner spirituality’. (Heelas 1996: 19)

Kenmerkend voor New Age is kortom een ‘sacralisering van het zelf’: de overtuiging dat het ‘gewone’ of ‘gesocialiseerde’ zelf het ‘onechte’ product is van allerhande invloeden ‘van buitenaf’, die het ‘echte’, ‘ware’ of ‘hogere’ zelf hebben ondergesneeuwd. Contact met dit ‘ware’ zelf, waarbij men zich dus laat leiden door de eigen gevoelens, ervaringen en intuïties (‘gnosis’, Hanegraaff 1996: 519), wordt hierbij beschouwd als de weg naar het geluk. De correspondentie tussen deze gnostische ‘sacralisering van het zelf’ en het moderne authenticiteitsideaal verklaart waarom New Age met het individualiseringsproces steeds verder verspreid is geraakt, terwijl de traditionele christelijke kerken juist veel terrein hebben verloren (Houtman en Mascini 2002)

4. Omstreden instituties

- 122 Wij hebben ernaar gestreefd om in dit themanummer van de *Sociologische Gids* de sterk uiteenlopende morele beoordelingen van institutionele verzwakking en vernieuwing buiten beschouwing te laten. Hoewel wij ze wel beschouwd minstens zo belangrijk vinden als de vraag welke ontwikkelingen zich feitelijk voordoen, menen wij dat ze een nuchtere en systematische analyse van wat zich feitelijk voordoet slechts bemoeilijken. Ter illustratie van het maatschappelijk belang van onderzoek naar de-institutionalisering behandelen wij hieronder in kort bestek de belangrijkste normatieve tegenstellingen. Wij werken met het oog daarop eerst het ambivalente karakter van instituties uit.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

Instituties tussen beperking en bevrijding

Instituties zijn naar hun aard ambivalent. Enerzijds leggen ze sociaal gesanctioneerde beperkingen op aan de individuele vrijheid, doordat ze gedragspatronen routiniseren en zo de variabiliteit aan gedragsmogelijkheden inperken. Anderzijds verschaffen ze individuen juist *hierdoor* nieuwe handelingsmogelijkheden. Doordat ze het handelen van de deelnemers aan het sociale leven coördineren, maken instituties *sociaal* handelen mogelijk, faciliteren ze het bereiken van collectieve doelstellingen en stellen ze het individu in staat om tijd en energie over te houden voor strikt individuele handelingen. Instituties zijn dus tegelijkertijd *restricting* en *enabling*. Men zou ze daarom kunnen vergelijken met de *grammatica* binnen de taal. Ook die legt ons immers enerzijds een dwingend handelingspatroon op, maar schept daardoor anderzijds de mogelijkheid ons voor anderen begrijpelijk uit te drukken, hetgeen toch de bedoeling is van taal (Searle 1962).

Het vervoerssysteem biedt hiervan een goed voorbeeld. In de zestiende eeuw ging het hier nog om een weinig gereguleerde sector, die te kampen had met grote wisselvalligheden. Een zeereis van Venetië naar het Heilige Land kon net zo goed 26 dagen als 62 dagen duren (Braudel 1991 [1966]: 282). De Venetiaanse klanten hadden er dus min of meer het raden naar wanneer hun vracht zou aankomen. Zeker vanaf de opkomst van de spoorwegen in de negentiende eeuw wordt de gehele transportsector echter onderworpen aan een strakker tijdsordeningsregime. Dit betekent aan de ene kant dat de vrijheid van de werknemers in de transportsector beknot wordt: vanaf de negentiende eeuw wordt hun arbeidstijd tot op de minuut gereguleerd. Anderzijds wordt juist hierdoor een grote mate van voorspelbaarheid gecreëerd, waardoor de dienstverlening aan een groot aantal gebruikers sterk wordt verbeterd. Zij krijgen hierdoor meer mogelijkheden om hun dagindeling naar eigen voorkeur in te vullen, in plaats van dat zij gedwongen zijn te wachten tot de vrachtboot eindelijk opduikt aan de kade (Brunt 1999).

Instituties kunnen hun rol spelen, doordat ze informatie verschaffen over de waarschijnlijkheid van de toekomstige handelingen van andere actoren. Die informatie bepaalt mede de waarschijnlijk dat we zelf al dan niet zullen overgaan tot een bepaald gedrag. Stelt u zich bijvoorbeeld voor dat uw bedrijf op een vrijdagavond een personeelsfeestje organiseert, zodat u moet beslissen of u daar al dan niet naartoe zult gaan. Een belangrijke overweging hierbij is dat u weet dat sommige collega's, die u graag informeel ontmoet, deze uitnodiging ook hebben ontvangen. Die kennis vloeit rechtstreeks voort uit de aard van de instelling waaraan u verbonden bent: u kunt aan de hand van de personeelslijsten perfect voorspellen wie de uitnodiging zal hebben ontvangen en kunt mede op basis daarvan bepalen of u al dan niet zelf naar het feestje zult gaan. Dankzij de netwerken die bestaan

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

binnen de instelling, is er zelfs een mogelijkheid tot coördinatie, waarbij u met uw bevriende collega's afspreekt om samen naar het feestje te gaan, of juist niet. Bij een privé-feestje ontbreekt dit soort voorspelbaarheid volledig. Tenzij u indiscreet bent, of de gastheer of -vrouw zeer goed kent, kunt u immers slechts raden naar het soort gezelschap waarin u terecht zult komen. Bij het genoemde personeelsfeestje weet u niet alleen wie de uitnodiging ook hebben ontvangen, maar weet u bovendien dat zij weten dat ook u een uitnodiging hebt ontvangen ('meta-informatie'). U realiseert zich hierdoor ook dat zij het waarschijnlijk vreemd zullen vinden, wanneer u niet komt opdagen. Ook dit laatste gegeven gaat dus een rol spelen in uw afweziging. Het kan voor u een stimulans zijn om alsnog te gaan, hoewel u misschien eigenlijk weinig zin heeft om deze vrijdagavond met collega's door te brengen.⁴

Instituties spelen kortom een belangrijke rol bij de coördinatie van het gedrag van individuele actoren, doordat ze een meerlagig informatie-systeem behelzen dat mensen beweegt dingen te doen die niet per se stroken met hun persoonlijke voorkeuren (Chwe 2001). Institutionele coördinatie en inperking van de individuele vrijheid zijn hierbij twee kanten van dezelfde medaille. Zo zijn wij als schrijvers van deze bijdrage niet vrij om te schrijven wat wij willen. U verwacht als lezer van ons een verhandeling met de kenmerken van een wetenschappelijke tekst. Dat wij voldoen aan de eisen van systematiek, logica en bewijsvoering bijvoorbeeld. Dat wij ons onthouden van politieke pleidooien voor of tegen bepaalde ontwikkelingen in het politieke of religieuze domein. Dat wij in dit stuk uitleggen waarover de in dit themanummer samengebrachte artikelen gaan, hoe ze zich globaal tot elkaar verhouden en waarom het vraagstuk van de verzwakking van de vertrouwde instituties sowieso wetenschappelijke aandacht verdient. Dit tijdschrift maakt het ons dus weliswaar mogelijk om onze ideeën over de verzwakking en verandering van instituties publiek te maken, zonder dat wij zelf helemaal opnieuw behoeven 'uit te vinden' hoe dat moet, maar de prijs die wij hiervoor betalen is dat wij niet langer volledig vrij zijn om te schrijven wat en hoe wij willen.

124

De onvermijdelijke normatieve onenigheid

Waar instituties tegelijkertijd handelingsmogelijkheden scheppen en beperken, behoeven aanzienlijke meningsverschillen over hun waarde en over de waardering van hun verzwakking niet te verbazen. Zij die vooral belang hechten aan coördinatie van het sociale handelen staan hierbij tegenover degenen die vooral het uit de weg ruimen van institutionele beperkingen voor het individuele handelen belangrijk vinden. Afhankelijk van de manier waarop men beide institutionele kenmerken weegt en beoordeelt, is de verzwakking van instituties een vloek of een zegen.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

Belangrijk is dat deze normatieve tegenstelling niet simpelweg samenvalt met die tussen ‘conservatisme’ en ‘progressiviteit’. Natuurlijk staat men in conservatieve christelijke kringen afwijzend tegenover processen van de-institutionalisering die traditionele instituties als kerk, gezin en huwelijk verzwakken. Men beschouwt deze processen als nauw verbonden met een zorgwekkende erosie van ‘waarden en normen’ en een toenemende morele verloedering. In progressieve kringen bestaat bezorgdheid over de verzwakking van instituties echter evenzeer. Men vreest daar bijvoorbeeld dat het groeiende verzet tegen het vertrouwde politieke stelsel de morele verankering van de democratie in gevaar brengt. Daarnaast maakt men zich in die kringen zorgen over de tanende mogelijkheden om een rechtvaardiger samenleving tot stand te brengen. Deze met het sociaal-democratische gedachtegoed van de maakbare samenleving verbonden bovenindividuele doelstelling kan immers moeilijk anders dan via institutionele coördinatie worden gerealiseerd. Zij komt dan ook in gevaar wanneer de hiervoor noodzakelijke politieke instituties onder vuur komen te liggen.

Ook in de sociaal-wetenschappelijke literatuur nemen morele meningsverschillen een belangrijke plaats in. Communautair geïnspireerde auteurs als Sandel (1996) en Lane (2000) beschouwen de verzwakking van de vertrouwde instituties als een bedreiging van de liberaal-democratische orde en de sociale cohesie in het algemeen. Zijderveld (2000) benadrukt de onmisbare rol van instituties bij de totstandkoming van het sociale handelen. Naarmate de institutionele oriëntatie van individuen afneemt, ontstaat volgens hem een spiraal van zelfreflectie en ongerichte emotionaliteit, die uiteindelijk nergens toe kan leiden. Zonder de door instituties aangebrachte beperkingen, zo menen deze auteurs, wordt gecoördineerd handelen (en dus in feite: sociaal handelen in het algemeen) onmogelijk en resteert slechts een duister moeras van anomie, chaos en waanzin.

Positieve beoordelingen van de-institutionalisering vinden wij vooral bij postmoderne sociologen, die de beperkende rol van instituties benadrukken en daarom hun verzwakking toejuichen. Maffesoli (1996) zet in zijn werk over ‘neo-tribalisme’ bijvoorbeeld uiteen hoe met het verdwijnen van de kluisters van instituties en rolvoorschriften de ruimte voor ‘echte’ en ‘ongedwongen’ vormen van sociaal samenzijn toeneemt. Bauman bekritiseert de moderne ambitie om universele morele voorschriften als algemeen bindend op te leggen. Dat hierbij niet langer God, maar de rede optreedt als morele autoriteit, doet er in dat verband niet veel toe. Waarom het hem gaat, is dat op deze manier de moraliteit uit het sociale leven wordt weggezogen. Van mensen wordt immers niet verwacht dat ze morele afwegingen maken, maar dat ze de door anderen opgestelde regels volgen (Bauman 1987; 1989; 1993). Weer andere postmoderne sociologen juichen de toenemende mogelijkheden toe om identiteiten te construeren die ooit strijdig

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

waren met de institutionele gedragsverwachtingen. Voor bijvoorbeeld vrouwen die de traditionele vrouwenrol verwerpen en homoseksuelen die hun seksuele voorkeur tot uitdrukking willen brengen in hun identiteit en levensstijl, is een verzwakking van de gevestigde instituties wat hen betreft een toe te juichen maatschappelijke ontwikkeling (bijvoorbeeld Seidman 1994).

De diepgaande morele meningsverschillen over de beoordeling van instituties en hun verzwakking vloeien kortom rechtstreeks voort uit het ambivalente karakter van instituties als tegelijkertijd bevrijdend en beperkend. Afhankelijk van waaraan men met het oog op een bepaalde institutie de meeste waarde hecht, zal men haar afnemende greep op het sociale leven toejuichen of juist betreuren.

5. Opbouw van het nummer

De vier voor dit themanummer van de *Sociologische Gids* geselecteerde bijdragen zijn van de hand van Vlaamse en Nederlandse sociaal-wetenschappers. Om een vlucht in vage en vrijblijvende theoretische algemeenheden te voorkomen, is hen verzocht om bijdragen met een sterk empirische inslag, waarbij het zwaartepunt wordt gelegd bij de analyse van ontwikkelingen in Vlaanderen en/of Nederland. Hen is met het oog daarop bovendien gevraagd om zich in hun bijdragen te richten op ontwikkelingen in ofwel het politieke, ofwel het religieuze domein.

De eerste twee bijdragen gaan over de politiek. Deschouwer en Lucardie tonen in hun bijdrage aan dat politieke partijen in Vlaanderen en Nederland systematisch verzwakt zijn. Niet alleen zijn hun ledenaantallen afgenomen en is hun electorale kwetsbaarheid toegenomen, maar bovendien zijn de ideologische zekerheden vervallen en is de greep van de partij-instanties op de leden geringer geworden. Het is echter niet zo dat partijen lijdzaam afwachten tot ze naar de slachtbank worden gevoerd: zowel in Nederland als in Vlaanderen zien we dat politieke partijen zich transformeren om toch hun positie veilig te stellen. Voorbeelden zijn het geven van meer inspraak aan de leden, het opvoeren van bekende Vlamingen of Nederlanders als kandidaten op de verkiezingslijsten, en het doelbewust laten vervagen van het vertrouwde ideologische profiel. Dankzij dergelijke ingrepen lijken partijen er, tenminste vooralsnog, in te slagen hun politieke machtspositie veilig te stellen, ondanks hun massale ledenverlies en hun lossere band met de kiezer. Dekker en Hooghe richten dan de aandacht op wat er buiten de politieke partijen gebeurt. Waar de conventionele, grotendeels geïnstitutionaliseerde, politieke participatie een systematische achteruitgang laat zien, is hiervan voor niet-institutionele vormen van participatie geen sprake. Een

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

algemene afname van de politieke participatie en belangstelling doet zich dus niet voor. De door Dekker en Hooghe geconstateerde ‘informalisering’ van de participatie voedt het ontstaan van nieuwe gedragspatronen, zoals momentane mobilisatievormen of juist geprofessionaliseerde pressiegroepen. Dekker en Hooghe werpen in hun conclusie de vraag op in hoeverre deze nieuwe ‘institutes’ in staat zullen blijken een democratisch representatiepatroon te grondvesten.

De twee artikelen over de religieuze sfeer verhouden zich op dezelfde manier tot elkaar. Eerst bestudeert Bernts wat er gebeurt binnen de piekinstelling, in dit geval de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland. De greep van de centrale kerkleiding op wat er gebeurt binnen de parochies lijkt daar steeds zwakker te worden en over een aantal centrale geloofs- en doctrinepunten blijkt al lang geen consensus meer te bestaan. Als hiërarchische organisatie bij uitstek belandt de Katholieke Kerk daardoor in een bijzonder moeilijke situatie: terwijl de leiding van dit ‘mondiaal concern’ vasthoudt aan de vertrouwde wijze van functioneren, zien we in de parochies in de Nederlandse kerkprovincies de neiging een forse scheut water bij de traditionele katholieke wijn te doen. Aupers, Houtman en Van der Tak analyseren vervolgens de door onder anderen Charles Taylor (1992) beschreven moderne ‘authenticiteitsethiek’, zoals die bij uitstek in New Age-kringen wordt omarmd. De auteurs laten zien dat het primaat van de persoonlijke authenticiteit gepaard gaat met wantrouwen tegenover instituties. Wie zichzelf onderschikt aan van buitenaf opgelegde rolvereisten, zo kan het verhaal van hun respondenten worden samengevat, raakt vervreemd van zichzelf – met stress, agressie, ziekte en allerlei andere narigheid als onvermijdelijk gevolg. Tot een leven zonder instituties leidt dit echter allemaal niet – al was het maar omdat van het authenticiteitsideaal zelf vandaag de dag een aanzienlijke institutionele druk uitgaat: mensen eisen van elkaar dat ze hun ‘ware’ gezicht en hun ‘echte’ emoties tonen.

Noten

- 1 De auteurs danken de redactie van de *Sociologische Gids* voor het constructieve commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Om alle misverstanden te vermijden is het nuttig hierbij op te merken, dat we het in dit themanummer enkel hebben over instellingen als organisaties, niet

over instellingen als gestolde handelingspatronen. De artikelen in deze bundel doen met andere woorden geen uitspraken over ‘het geloven’ of ‘het bedrijven van politiek’, maar wel over de organisaties die in het verleden welhaast een monopolie hadden in verband met deze activiteiten, namelijk de kerken en de politieke partijen. Zijdeveld (2000: 37-41) introduceert in dit verband het onder-

MARGINAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

scheid tussen 'institution' (handelingspatronen) en 'institute' (organisatie), waarbij hij er uitdrukkelijk voor pleit 'institution' veeleer als een werkwoord te zien (het geloven) en 'institute' als een zelfstandig naamwoord (de kerk). Hoewel het onderscheid tussen de twee begrippen in het Nederlands verloren gaat, volgen we ook in dit verband de lijn van Zijdeveld door ons in dit nummer uitsluitend te richten op 'institutes'. Zijdeveld zelf pleit er overigens voor dat sociologen dit begrip op deze manier zouden gebruiken: 'In fact, if taken strictly, sociologists ought to speak and write almost exclusively in terms of institutes, and skip the concept of institutions (...) One knows that in speaking about institutions one is actually referring to their historical realizations and empirical enactments' (Zijdeveld 2000: 41). De kritische lezer weze dus gewaarschuwd dat, indien we het in dit nummer over 'instellingen' hebben, dit strikt genomen slaat op 'institutes' (in de Zijdeveldiaanse betekenis van het woord) en niet op 'institutions'.

3 Deze afname wordt door de in de politieke sociologie diepgewortelde klassenbenadering overigens stelselmatig overschat en kan aan de hand van deze benadering ook niet bevredigend worden verklaard (Achterberg en Houtman 2003; Houtman 2003: hoofdstukken 6 en 7).

4 Op dezelfde manier is bijvoorbeeld het verrichten van vrijwilligerswerk niet alleen afhankelijk van de individuele geloofsinten-

siteit, maar ook – en los hiervan – van de integratie in religieuze getinte sociale netwerken (De Hart en Dekker 2000; Bekkers 2000).

Geraadpleegde literatuur

- Achterberg, P. en D. Houtman (2003) Het spook van de rechtse arbeidersklasse: Een culturele verklaring voor 'tegennatuurlijk' stemgedrag. *Sociologische Gids* 50 (1) 8-25.
- Bauman, Z. (1987) *Legislators and interpreters: On modernity, post-modernity, and intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1989) *Modernity and the holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern ethics*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Z. (2002) Foreword: Individually, together, pp. xiv-xix in U. Beck en E. Beck-Gernsheim, *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage.
- Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Beck, U. en E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage.
- Beck, U., A. Giddens en S. Lash (1994) *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, J.W. en R. Vink (1994) *Secularisatie in Nederland, 1966-1991: De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*. Rijswijk: scp.
- Becker, J.W., J. de Hart en J. Mens (1997) *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: scp.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

- Becker, J.W. en J.S.J. de Wit (2000) *Secularisatie in de jaren negentig: Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose*. Den Haag: SCP.
- Braudel, F. (1991[1966]) *De Middellandse zee en de mediterrane wereld ten tijde van Filips II*. Amsterdam: Contact.
- Brunt, L. (1999) Op tijd in Bombay. *Sociologische Gids*, 46(6), 457-474.
- Chwe, M. S.-Y. (2001) *Rational ritual: Culture, coordination and common knowledge*. Princeton: Princeton University Press.
- Dalton, R. en M. Wattenberg (red., 2000) *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Derks, A. (2001) Progressief of populistisch? De economische attitudes van sociaal-zwakkere categorieën nader onderzocht. *Sociologische Gids*, 48(3), 272-293.
- Dobbelaere, K. (2003) De katholieke kerk in het begin van de 21ste eeuw. *Tijdschrift voor Sociologie*, 24(1), in press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Hanegraaff, W. (1996) *New age religion and western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*. Leiden: Brill.
- Heelas, P. (1996) *The new age movement: The celebration of the self and the sacralization of modernity*. Oxford: Blackwell.
- Heelas, P., S. Lash en P. Morris (red., 1995) *Detraditionalization: Critical reflections on authority and identity*. Oxford: Blackwell.
- Hellemans, S. (1997) *Religieuze modernisering*. Utrecht: Inaugurale rede Katholieke Theologische Universiteit.
- Hooghe, M. (1997) *Nieuwkomers op het middenveld: Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politiek systeem*. Doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel.
- Hooghe, M. (1999) De persistentie van verzuiling op micro-niveau in Vlaanderen. *Res Publica*, 41(4), 392-420.
- Houtman, D. (2003) *Class and politics in contemporary social science: Marxism lite and its blind spot for culture*. Hawthorne, NY: Aldine de Gruyter (in press).
- Houtman, D. en P. Mascini (2002) Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and religious change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41 (3) 455-473.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 countries*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Iyengar, S. en D. Kinder (1987) *News that matters: Television and American opinion*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keman, H. (1996) The Low Countries, pp. 211-253 in J. Colomer (ed.), *Political institutions in Europe*. Londen: Routledge.
- Kitschelt, H. en S. Hellemans (1990) *Beyond the European left: Ideology and political action in the Belgian ecology parties*. Durham, NC: Duke University Press.
- Kohli, M. (1985) Die Institutionalisierung des Lebenslaufs: Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37 (1) 1-30.

MARGINAAAL

Marc Hooghe | Dick Houtman

- Lane, R.E. (2000) *The loss of happiness in market democracies*. New Haven, CT: Yale University Press
- Maffesoli, M. (1996) *The time of the tribes: The decline of individualism in mass society*. Londen: Sage.
- Middendorp, C.P. (1991) *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered (1970-1985)*. Assen: Van Gorcum.
- Nieuwebeerta, P. (1995) *The democratic class struggle in twenty countries, 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Norris, P. (2002) Campaign communications, pp. 127-147 in L. LeDuc, R. Niemi en P. Norris (red.) *Comparing democracies 2*. Londen: Sage.
- Sandel, M. (1996) *Democracy's discontent*. Cambridge: Harvard University Press.
- Searle, J. (1962) *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Seidman, S. (1994) *Contested knowledge: Social theory in the postmodern era*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Taylor, C. (1992) *The ethics of authenticity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vanschoenbeek, G. (1995) *Novecento in Gent: De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Gent: AMSAB.
- Wilson, B. (1976) *Contemporary transformations of religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Zijderveld, A.C. (2000) *The institutional imperative: The interface of institutions and networks*. Amsterdam: Amsterdam University Press.